

A NYELVI VARIANCIA KOGNITÍV LEÍRÁSA ÉS A STÍLUS

(EGY KOGNITÍV STÍLUSELMÉLET VÁZLATA)

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. Kutatástörténeti és elméleti áttekintés

A nyelvészeti strukturalizmus egyik legtermékenyebb időszaka stíluselméleti vitáinak lezárultával, az 1960-as évek végére a nemzetközi szakirodalomban a stílus értelmezhetősége több szempontból is körülhatárolódott. Nyilvánvalóvá vált, hogy az irodalomelmélet és a nyelvtudomány más nézőpontból írja le a stílus jelenségét, és ezáltal új, megválaszolatlan nehézségek támadtak. E szétkülönböztéstől részben függetlenül az is egyértelműsödött, hogy a nyelv értelmezése a stílus viszonyában alapvetően két nagy bölcséleti irány mentén történt meg a megelőző évszázadokban. Az egyik irány a retorikai hagyományra alapozva a stílust dísznek tekinti, amely az írótól, beszélőtől független, elsajátítandó norma. E felfogás a világot a szemlélő vagy beszélő embertől függetlennek tekinti, amely tárgyiasan leírható, méghozzá tartalom és forma kettősségében, vagyis duálisan. A másik irány a hermeneutikai hagyományra alapozva a stílust a nyelvről való tudás részének tekinti. E felfogás a világot a világban-benne-lét nézőpontjából tekinti, leírását a megértés közegében tartja lehetségesnek, melyben lényeg és megjelenés elválaszthatatlan, vagyis a monista, egységes megközelítést érvényesíti. A modernizációs történeti korszakban (a felvilágosodástól kezdve) az első irány a klasszicizmusban egyértelmű elméleti kifejtést kapott, majd ezt tovább fejlesztette az összes pozitivistá alapú nyelvelmélet, többek között a strukturalizmus, továbbá a generatív elmélet lényegében hasonló elméleti alapokon helyezte saját keretén kívül a kérdéskört. A második irány a romantikában kapta meg elméleti kifejtését, története pedig összekapcsolódott a Humboldt-féle nyelvelmélet históriájával: a filozófiai és irodalmi hermeneutika érvényesülésével került újra előtérbe, ill. részben egyes, a megértésre is érzékeny strukturalisták (pl. Genette) leírásaiban. E történeti folyamatok áttekintésének igen kiterjedt szakirodalma van, vö. Szegedy-Maszák (1970), Gumbrecht (1986), Pfeiffer (1986/1995).

Az 1970-es évektől azután olyan stíluselméletek fogalmazódtak meg, amelyek egyre árnyaltabban közelítették meg a kérdéskört, kivált a fentebb jelzett tágas második irányhoz közeledve. A stilisztika és a stíluselmélet ekkortól számos elméleti irányt dolgozott ki a regiszterelmélettől (Halliday 1978, 1985) és szövegközpontú viszonyértelmezésektől (vö. Enkvist 1964, 1978, Péter 1974, 1978) az etnometodológiai alapú cselekvéseméletekig (vö. Sandig 1986) vagy az összetett stílustipológiai magyarázatokig (vö. például Carter–Nash 1990, Sandig–Selting 1997). Ezek az elméleti megközelítések már alapvetően elvetették a stílus fogalmának a zárt nyelvi rendszerből való levezethetőségét, és olyan pragmatikai, szövegtani és szociolingvisztikai szempontokat vontak be a stílus leírásába, amelyek korábban lényegében föl sem merültek. A mai stíluselméletekben több jellegzetes irány rajzolódik ki. Az egyik a Sandig-féle

etnometodológiai keretet szöveg- és méginkább kommunikációtípológiai összetevőkkel egészíti ki (vö. Sandig–Selting 1997). A másik a Halliday-féle regiszterelméletet fejlesztí tovább, elsősorban kognitív irányultságú nyelvtani (szintaktikai) alapokon. A harmadik a Labov-féle stílusmeghatározást módosítja: a beszédre fordított beszélői figyelemmel arányban álló bizalmas vagy formális jelleg merev és egyszerűsítő leírása helyett összetettebb megközelítést ajánlanak, mert a társadalmi kategóriák és a stílus közötti viszony nem adott, hanem inkább (ön)alkotó jellegű (vö. Eckert–Rickford eds. 2001). A negyedik a kognitív irány, amely van Peer (1986) dolgozatával jelentkezett a stilisztikai diszkurzusban, az előtérbe állítást (foregrounding; azaz a stílus esetében bizonyos szövegbeli elemek előtérbe állítását) mint hatást kiváltó műveletet bemutatva, majd a kognitív nyelvészet kifejlődésével a kognitív elvek (főképp leíró, elemző) stilisztikai alkalmazásával (vö. Semino–Culpeper eds. 2002).

A magyar stilisztikai kutatásoknak az 1990-es évek előtti leghatásosabb iránya, a funkcionális stilisztika még a szinonimián alapuló választás és elrendezés stílusmagyarázó kategóriáiból indul ki, vagyis egy erősen a *langue*–*parole* megkülönböztetést tartalmazó strukturalista magyarázatból (l. például Szathmári 1994).

A stílus és a nyelvi változatosság viszonyában két, meglehetősen eltérő szemléletű nyelvleírás, a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet tételeiből, azok összefüggéseiből érdemes kiindulni. A szociolingvisztika alaptétele szerint nincsen homogén beszélőközösség és nincsen egystílusú beszélő (Labov 1982), legalábbis a mai európai típusú kultúrákban. A nyelvi variancia ekkor az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és az egyéb változatok közötti viszonyok leképezését és az önazonosság, a társadalmi szerepek kifejezését szolgálja. A kognitív nyelvészet a varianciát a jelentés felől közelíti meg. Alaptétele szerint a nyelvi kifejezések alkalmasak arra, hogy a világ dolgait, jelenségeit különböző módon és különböző nézőpontból konstruálják meg szemantikai szerkezetükben (nyelven belüli és nyelvek közötti különbségekre is rámutatva; vö. Langacker 1987).

A nyelvi variancia kialakulásának és teljes funkciótartományának még a körülhatárolása sem lehet tárgya az itteni vázlatnak. Annyi állapítható meg kiindulásként, hogy valamely nyelvi jelentésnek, funkciónak gyakran több nyelvi kifejezésmódja van. Duális felfogásban e megállapítás nem vet föl további kérdéseket: azonos funkciót vagy jelentést eltérő nyelvi formák fejeznek ki. Monista nézőpontból a többféle kifejezésmód azonos a bármilyen kis mértékű funkcióbeli, jelentésbeli eltérésekkel. A hasonló vagy (nagyjából) azonos funkciók közül mindig egy része valamely szövegnek. Amikor ez az egy, valamely nyelvi kifejezésben megvalósuló funkció a megértésben viszonyba kerül egy másik, a szövegben nem szereplő hasonlóval (kiterjedő aktiváció révén), akkor ez az egy kiemelkedik azáltal, hogy a háttérben ott marad egy vagy több más nem említett kifejezés.

Az előtér–háttér megkülönböztetés a kognitív nyelvészet egyik fontos modelláló összetevője. Eszerint a dolgokat nem pusztán önmagukban ismerjük meg vagy nevezük meg, hanem más dolgok háttére előtt, valamely megismerési tartományban. Langacker egy ismert példájával az *átfogó* főnév nem egy pusztán vonalat nevez meg, hanem egy olyan vonalat, amely két másik vonallal meghatározott módon összekapcsolódva a figyelem középpontjába kerül, profilálódik, a kétdimenziós tér megismerési tartományában. Az *átfogó* tehát két *befogó* viszonyában érthető meg, egy derékszögű háromszög derékszöggel szembeni vonalaként kiemelkedve a figyelem számára, kétdimenziós térben. A profilálódást így értelmezve egy nyelvi kifejezésnek akkor van

stílushatása, ha e kifejezés más, hasonló funkciójú kifejezések háttere előtt profilálódik a nyelvi variancia kognitív tartományában. Tehát a megformálás profilálódik, amely a világ valamely részletének (például a személyközi kapcsolatoknak, az említett dologgal vagy eseménnyel kapcsolatos beszélői véleménynek) a leképezése. Vitathatatlan, hogy a profilálódás viszonylag jó leírhatósága mellett a hasonlóság (vagy éppen különbözőség) mértéke, mentális hatóköre nehezen határozható meg, így további súlyos kérdéseket vet föl. Minderre az alábbi modell legalább részleges válaszokat kíván adni.

A stílus eddig vázolt kérdéskörét a következő megközelítésben vázolom. Először összefoglalom a Langacker-féle kognitív nyelvtan legfontosabb jellemzőit, majd a stílus fogalmát a nyelvi potenciál, a szociokulturális összetevők és a szövegszerkezet-hozzájáruló stílusszerkezet vonatkozásában írom körül, a már jelzett kognitív szemlélet keretében.

A Langacker-féle elmélet legfontosabb tételei a következők (vö. Langacker 1987): a nyelvtan nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot, a nyelvtan a konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. A nyelvi egységek feldolgozása két kognitív képesség által válik lehetővé, ezek: absztrakció/sematizáció és kategorizáció. A szimbolikus egység egy szemantikai és egy fonológiai szerkezet konstrukciója, amelynek automatizációja fokozat kérdése, konvencionális jellege a begyakorlottság mértékétől függ, és igen fontos összetevője a fogalmak elsáncoltsága, azaz mentális körülhatároltsága és ismertsége. A szemantikai egységek kognitív tartományok viszonyában írhatók le, amelyek elemi formájukban tapasztalati alapúak, azaz a világról való tudás és a jelentés között kapcsolat van, a jelentés alapja a konceptualizáció. A tartalom konstruálásának dimenziói a következő csoportokba sorolhatók: hatókör, perspektíva, feltűnőség (prominencia), háttér, specifikusság.

Korábban megjelent elméleti és leíró összefoglalásomban a stílus belső szerkezete a következő jellemzést kapta (Tolcsvai Nagy 1996):

a) <u>szociokulturális változók</u>	b) <u>a nyelvi tartományok stíluslehetőségei</u>	c) <u>a stílus szerkezeti lehetőségei</u>
magatartás	hangzás	szövegszerkezeti stílusjel-
helyzet	szó, szótár	lemzők
érték	mondat	
idő	jelentés	módosított alakzatrendszer
hagyományozott nyelvváltozatok		

E modellben a szociokulturális változók kapták a legnagyobb hangsúlyt. A korábbi magyar stilisztikai kutatások nyelvtani irányultsága miatt szükséges volt a nyelvi rendszer stíluslehetőségeinek és a stílus szociokulturális összetevőinek megkülönböztetése, valamint az utóbbi tartománynak a külön részletes elméleti megalapozása a magyar stilisztikai szakirodalomban. A nyelvi rendszer stíluslehetőségeinek leírása azonban némiképp beszorult a hagyományos grammatikai keretekbe. A későbbi megfontolások, ill. a fentebb említett nyelv- és stílusértelmezések hatására a stílust a következőképpen tartom megközelíthetőnek:

- a nyelvi potenciál (a nyelv önmagában vett varianciájából eredő stíluslehetőségek);
- a szociokulturális tényezők (amelyek a nyelv önmagában vett varianciájának történeti és kultúraspecifikus és közösségi behatárolását, e behatárolás egy részét elvégzik);
- a szöveg feldolgozási műveleteiből eredő, a szövegértelem részeként funkcionáló stílusstruktúra, amely mind a nyelvi potenciál, mind a szociokulturális tényezők stílusjellemzőit egymásra hatásukban egyesíti a szövegalkotás és a szövegmegértés interaktív folyamatában.

A modell osztoottsága és „alulról fölfelé” építkezése csupán módszertani eljárás, a holista funkcionális elvek szerinti analógiás összefüggéseket azonban az így elkülönített tényezők egyenkénti jellemzése után lehet leírni.

A stílus előzetes meghatározását a következőkben lehet megadni: a stílus valamely nyelvi megnyilatkozás megformáltságából eredő értelemösszetevő. A stílusról való legközvetlenebb tapasztalatok a stílushatásokból erednek, a stílusról való tudás e tapasztalatok elvonatkoztatásainak és kategorizálásainak eredménye. A stílushatásokhoz, ill. a belőlük eredő tapasztalatokhoz közvetlenül nem lehet hozzáférni. A stílushatás áttételes leírását tesztekkel kíséreltem meg (Tolcsvai Nagy 2001b).

2. A nyelvi potenciál

A nyelv elvontan szemlélt konceptualizáló lehetőségeit egy tanulmányban természetesen csak vázlatosan lehet jellemezni. Az alábbiakban a főnév, az ige, a metafora és a kompozitumszerkezet (például a tagmondat) stílus szempontjából lényeges potenciálját említem, kognitív szemantikai leírásuk alapján.

2.1. A főnév

A főnév jelentése olyan kognitív tartományok (bázistartományok) sorából áll össze mátrixszá, amelyek az adott entitás valamely „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs terei[t]” (Langacker 1991: 4) tartalmazzák a figura-alap viszonyban (e viszony szakirodalmi megalapozására l. Chafe 1976, Talmy 1978, továbbá Langacker 1987). Egy fizikai tárgyat jelölő főnév (például az *asztal*, *ház*) jelentésében a méret tartományában a figura a prototipikus méret (a háromdimenziós tér alapjában), az anyag tartományában a valamely meghatározott anyag a figura más szóba jöhető anyagok alapjában (az asztal esetében például a fa), az alak tartományában a figura a négy lábon álló négyszögletes lap más alakok alapjában, a funkció tartományában a figura a kanonikus funkció más funkciók alapjában stb. A prototipikus főnév dolgot szimbolizál, tehát fizikai tárgyat profilál. Az így jellemzett jelentésmátrix a főnév prototipikus jelentését képezi le. Más, nem prototipikus jelentések esetén a bázistartományok egy része megváltozik, vagyis az egyes kognitív tartományok háttéréből más figura profilálódik (más alak, más anyag, más méret stb.). A főnév kimondásakor vagy megértésekor általában nem a teljes jelentésmátrix aktiválódik, hanem annak valamely része, az aktív zóna. A jelentésmátrixban leképezett fogalom (kategória) körvonalai nem élesek, átfedésben lehetnek más fogalmakkal, ill. kiterjedő aktivációval más közeli kategóriákat is mozgósíthatnak, bár kisebb aktiváltsági szinten.

Az erősen begyakorolt, automatizált beszédben vagy megértésben sem a főnévi jelentés (a fogalom) belső szerkezete, sem az asszociált kategóriák nem játszanak ko-

moly szerepet. Más esetekben, kivált a főnév szerkezetileg kiemelt egyedülállóságában, a magyar nyelvben elsősorban a nominális mondatokban azonban ezek a jellemzők hozzá tudnak járulni a szöveg értelméhez, vagyis érthetővé válnak (valamilyen mértékig) a befogadó számára. A pusztá főnév jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílustényező nyelvi potenciálja révén:

- magában áll, nem egy ige valamely (például alanyi, ágens, topik szerepű) figurájának a kidolgozója, legfőljebb a létigéé;
- feltűnően több bázistartomány aktiválódik a megszokottnál;
- a prototipikus jelentés elsődleges tartományaitól különböző tartományok is aktiválódnak;
- kevésbé elsáncolt fogalmak vagy kognitív tartományok reprezentálódnak kevésbé konvencionált főnevekkel;
- egy főnév által leképezett fogalom kapcsán más fogalmak kevésbé szokásos módon aktiválódnak kiterjedő aktiváció révén;
- a főnév fogalmi tartalma szokatlan módon kapcsolódik más fogalmakhoz.

Babits Mihály *Messze... messze...* című versében igen sok főnév áll magában vagy felsorolásban nominális mondat szerkezetként. Ezek a főnevek többnyire névelőtlenek, gyakran többes számban állnak, esetleg egy-egy melléknév alkot velük jelentésszerkezetet. E főnevek általában alapszintű kategóriákat neveznek meg. Az alapszintű kategória az egy dologgal kapcsolatos hierarchia középtáján helyezkedik el. A hierarchia egyik végpontján a teljesen általános, a másik végpontján az egyedítő tudományos kategória áll. Az alapszintű kategória az a szint, amit a világban való tájékozódás és a nyelvelsajátítás során a leghamarább megtanulunk (már kétéves korban), ezen a szinten érzékeljük a legáltalánosabban a kategóriatagokat jellemző alakot (Gestaltot), ehhez kötődik a legrövidebb, leggyakrabban használt és kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés, a leggyorsabb azonosítás és a legtöbb kategóriatulajdonság (vö. Lakoff 1987: 5–67). A Babits-vers főnevei prototipikus fizikai tárgyak konceptusát aktiválják határozott névelő nélkül, többes számban, ezáltal a prototípuselv szerinti kategóriában több, de nem specifikált példányt neveznek meg, ill. egy prototipikus, amely esetleg csupán mentális reprezentációként létezik, tényleges dologként nem. E jelentéstani eljárás az ilyen főnevek gyakori nominális versbeli előfordulásával együtt a főnevekre, a főnevek jelentésszerkezetére való szokatlanul nagy figyelmet eredményezi, továbbá a kategórián belüli meghatározatlanság és az episztemikus lehorgonyzás hiánya az impresszionista hatást. A Babits-vers stílushatásának, a megformáltságból eredő értelemösszetevőnek ez a lényegi jegye.

2.2. Az ige

Az ige jelentése temporális relációs szerkezetű, egy elsődleges figura (a *trajectory*) és egy másodlagos figura (a *landmark*) viszonyának temporális feldolgozása, azaz olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Ezek az állapotok az ige jelentésének legsematikusabb, legalapvetőbb részében két dolog (változó) viszonyát képezik le. Az ige prototipikus jelentése egy aszimmetrikus energiaátviteli interakció (a Talmayféle *force dynamics* elvének megfelelően), egy esemény, amelyben egy ágens valamit

csinál egy pácienssel. Az ige egy folyamatot profilál, azonos kognitív tartományban. Az ige jelentésszerkezetében temporális viszonyba kerülő két figura (két entitás figurája) a lehető legsematikusabban van jelen. Ezeket azok a főnevek dolgozzák ki, amelyek az igével szemantikai kapcsolatba kerülnek (például alanyként és ágensként vagy tárgyként és páciensként).

A puszta ige jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílus-tényező nyelvi potenciálja révén:

- magában áll, nem kapcsolódik hozzá valamely főnév mint az egyik figurájának a kidolgozója;
- az ige prototipikus jelentésének figuráit a megszokottól eltérő főnevek fejtik ki;
- egy ige egy elemi jelenetet a megszokottól eltérő módon képez le figuráival való viszonyában;
- kevésbé elsáncolt fogalmak vagy kognitív tartományok reprezentálódnak kevésbé konvencionált igékkel;
- egy ige által leképezett fogalom kapcsán más fogalmak kevésbé szokásos módon aktiválódnak kiterjedő aktiváció révén;
- az ige fogalmi tartalma szokatlan módon kapcsolódik más aktivált fogalmakhoz.

Babits Mihály *Mozgófénykép* című versében számos ige olvasható olyan felsorolásban vagy megszakított ige-főnév kapcsolatban, amelyekben az ige magában áll, figurái megnevezése nélkül, ezáltal az ige sematikus jelentésszerkezetében leképezett temporális reláció önmagában kerül a befogadó figyelmének előterébe, megértő műveleteinek középpontjába:

S már az öregnek a kocsija csusszan a – csusszan a jól kövezett uton át:
Követi, keresi, hön lesi, nem leli – nem leli lánya nyomát.
[...]
Most oda – lám oda jönnek a – szöknek a – törnek a lány s a legény.
A kocsi mint csodaparipa ront oda, jaj neki – jaj bele vad kerekén
loccsan a – csobban a tó vize: jobb biz e tört szeretőknak a tó fenekén.

A magában álló igék szemantikai eredetű hatását (tehát nyelvi potenciáljuk egy lehetséges megvalósulását) támogatja a sok mozzanatos ige, a felsorolás mellett a puszta ismétlés, továbbá a vers időmértékes ritmizálásának lehetősége, mely különös és állandó feszültséget teremt a történet modern jellegével, és ikonikusan leképezi a mozgóképet, a film képeinek pergését.

A két szófaj nyelvi potenciáljához természetesen hozzájárul jelentésszerkezetük egyéb számos összetevője, morfológiai szerkezetük, továbbá más nyelvi kategóriákkal való kapcsolódási lehetőségeik (miképp Kiefer 2000 bemutatja).

2.3. A metafora

A metafora alapja a leképezés két jelentésmátrix, vagyis két konceptuális alapú szemantikai szerkezet között (vö. Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2002 további szakirodalommal). A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik

meg. Ezáltal a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le.

A metaforikus leképezés eredendően a mindennapi tapasztalatra épül (történetileg és az egyedfejlődésben is elsőként a térbeli vizuális érzékelésre, amelynek így kiindulópontja az emberi test). A Lakoff-féle topológiai invarianciahipotézis szerint a metaforák megőrzik képi séma (image schema) szerkezetüket, azaz például ösvény ösvényre képeződik le (*eszébe jut*: valami valahonnan valahová kerül), tartály tartályra (*szétveti a düh*: a düh lezárt tartályban levő forró folyadék), erő erőre, kapcsolat kapcsolatra (vö. Lakoff 1990). A metafora nem különleges „művészi” jelenség, hanem alapvetően meghatározza a nyelv reprezentáló (szimbolizáló) képességét. A metaforák nagy része szó szerinti metafora, azaz nincs olyan más szó szerinti kifejezés, amely helyett áll (pl. *az asztal lába*).

A metaforikus kifejezések jelentésánál összefüggnek más metaforikus kifejezésekkel, és az e csoportba tartozó kifejezések visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy (nyelvileg ritkán kifejtett) fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A fogalmi metafora összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Ilyen fogalmi metafora például A MEGÉRTÉS LÁTÁS, amelynek igen kiterjedt kifejezésrendszere van a magyarban is: például *lát, átlát, belát, meglát, nézőpont, világos, homályos* stb. A Lakoff–Johnson szerzőpáros fogalmi metaforáknak három fő fajtáját különíti el: az egyik az orientációs metafora (például A FENT JÓ/SOK, A LENT ROSSZ/KEVÉS: *feldicsér, leszid, az árak, a részvények emelkednek, csökkennek*), a másik az ontológiai metafora (például AZ ÉRVELÉS ÉPÜLET: *érvet alátámaszt, az érveknek szilárd alapjuk van, az érvelés összeomlott* stb.), a harmadik a szerkezeti metafora (például A VITA HÁBORÚ fogalmi metafora szerkezetének összetevői a résztvevők: *a küzdő felek, a vita lefolyása: a vitázó felek hosszasan küzdöttek, győzködtek egymást, a vita befejeződése: a vita X fölényes győzelmével ért véget* stb.). Föltehető, hogy további típusok is elkülöníthetők, kivált az igei metaforák között. Lakoff és munkatársai továbbá kimutatták, hogy a fogalmi metaforák egy része még tágabb kategóriákba, metaforarendszerekbe rendeződik el. Ilyen például a kommunikációs, az érzelem-, az állapot-, az eseménystruktúra-metaforarendszer.

Lakoff–Turner (1987) a fogalmi metaforák rendszerét az irodalmi szövegekre is kiterjesztette. Ennek keretében a kognitív elméletnek megfelelően bizonyos szemantikai műveleteket neveznek meg a poétikai metafora jellegzetességeiként, vagyis konceptuális erejüként. Ezek a következők: a kiterjesztés (a metafora kiterjed szomszédos fogalmakra is), a kidolgozás (a megszokottakon túl további kognitív tartományok és részesei a leképezésnek az adott fogalmi metaforán belül), a kritikus kérdés (a kérdés a metafora megszokott határaitra vonatkozik), a komponálás (több metafora konceptuális kapcsolatba hozása). E műveletek kétségtelenül erőteljesen jelen vannak a szépirodalmi szövegekben, de csak egy részükben, s ezzel együtt nem szépirodalmi szövegekre is jellemzők lehetnek, vagyis a szerzők minden szándékával ellentétben az irodalmi metaforák jelentéstani feltételeit nem sikerült megadni.

A metafora jelentésszerkezete többek között a következő tényezők révén lehet stílustényező nyelvi potenciálja révén, azaz a metafora hatása függ a két jelentésmátrix közötti leképezés következő tényezőitől:

a)

- a leképezés mértéke („sűrűsége”: a szemantikai tartományegyezések mértéke);
- a jelentésmátrixok közötti szemantikai távolság mértéke (folk teória, azaz tapasztalat alapján);
- a fogalmi metafora kidolgozottsága és kiterjesztése;
- a metaforikus kifejezés konvencionáltságának mértéke (feltűnőségének mértékében: a legkonvencionálisabb, főképp térbeli metaforikus kifejezés metafora voltát a befogadó többnyire nem észleli, mert feldolgozása minimális elméleti erőfeszítést kíván, a legkevésbé konvencionális metaforikus kifejezések viszont igen nagy mentális erőfeszítést váltanak ki, ezért feltűnőek);

b)

- a metafora hatóköre a szövegkörnyezetben;
- több metaforikus leképezés átfedésének mértéke;
- a metaforikus leképezés beépülése a szövegértelmezésbe.

József Attila *Ősz* (Tar ágak-bogak rácsai között) című versének első három szakasza igen szoros fogalmi és poétikai kapcsolatban álló metaforikus kifejezések értelem-szerkezete, amely a második három versszakban megszakad, nem folytatódik.

Tar ágak-bogak rácsai között
kaparásznak az őszi ködök,
s vaskorlátan hunyorog a dér.

Fáradtság üli a teherkocsit,
de szuszogó mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, lompos, sárga lomb
tollászkodik és hosszan elborong.
A kövön nyirkos tapadás pezseg.

E három szakasz a folyamatos olvasásban először egyfajta leírásként jelenik meg a befogadó számára, amelyben egy körülhatárolható városi táj egyes részletei neveződnek meg, amelyben a természet tényezői (még) jelen vannak. A világ egyes dolgai saját főnévi megnevezésük révén reprezentálódnak (ág, köd, vaskorlát, dér, teherkocsi, mozdony, lomb), ellenben az igék és az állítmányi szerepű nyelvi egységek, a melléknevek mind metaforikusak a velük grammatikai (szigorúan szintagmatikus és mondattani) viszonyban levő főnevekkel kapcsolatba kerülve. E folyamatban a következő megértési orientáció válik uralkodóvá: A KÖD ÉLŐLÉNY, A DÉR ÉLŐLÉNY, A TEHERKOCSI EMBERI VAGY ÁLLATI LÉNY, A MOZDONY EMBERI VAGY ÁLLATI LÉNY, A LOMB MADÁR. Olyan szemantikai és grammatikai szerkezetek sorakoznak a versben meglehetősen következetesen, amelyek a befogadói figyelmet a főnevek által reprezentált entitásokra irányítják, vagyis ezek állnak a leginkább előtérben. A befogadás, a megértés e szakaszában az egyes metaforikus kifejezésekben a leképezés mértéke részleges, a konvencionáltság kismértékű, a szemantikai távolság forrás és cél között viszonylag

nagy (főképp az első és a harmadik versszak metaforikus kifejezéseiben), az egyes kifejezések hatóköre szűk (egy tagmondatra korlátozódik), nincsenek átfedések, az egyes entitások saját semleges kiindulópontjukat érvényesítik a nézőpontoszerkezetben, míg beszélői kiindulópont nem tapasztalható.

A három versszak folyamatos feldolgozása során az először elkülönülő egyes metaforikus kifejezések fokozatosan megmutatják jelentéstani és fogalmi átfedéseiket, és a leképezéseknek ez a versszövegben ténylegesen nyelvileg létrejövő összjátéka az egyes metaforikus kifejezéseket visszafordítja forrás és cél leképezése viszonyában. A metaforikus igék fokozatosan szó szerintiekké, míg az entitásokat jelölő főnevek fokozatosan metaforikussá válnak, a szöveg linearitásától eltekintő értelemszerkezetben, jelezve: a személyiség mindig valami mással viszonyban jelölheti ki (meg) önmagát, ha ez egyáltalán lehetséges. Ezért az összefüggő leképezések a következőképpen fogalmazhatók meg: AZ EMBERI LÉNY ŐSZI KÖD, HUNYORGÓ DÉR, FÁRADT TEHERKOCSI, SZUSZOGÓ MOZDONY, KEDVETLEN, LOMPOS MADÁR, NYÍRKOS TAPADÁS. Bár ebben az értelmezésben a második versszak metaforikus kifejezései viszonylag konvencionáltak, kis szemantikai távolsággal, a megfordított leképezési viszonyban (kivált a köd, a dér és a tapadás esetében) igen nagy a szemantikai távolság, amely a megértés nagymértékű kognitív erőfeszítését és az imagináció nyitott konceptuális szerepét erősíti föl (részletesebben l. Tolcsvai Nagy 2003).

Érdemes megemlíteni a blending (elegyítés, vegyítés) jelenségét is (Fauconnier 1994, Fauconnier–Turner 1998). E modellben nem konceptuális tartományok, hanem az azoknál kissé tágabb határu mentális terek kerülnek kapcsolatba egymással alapvetően folyamatszerűen: két mentális tér mint két input (bemenet) a jelentésmátrixok tényezői szerinti megfelelésekben kapcsolódik össze egy generikus tartomány elvei szerint, és eképp negyedik tartományként hozza létre részleges kivetítésekkel a blendet. Nem minden blend metafora, például jellegzetesen blend a jelzős főnév. A blendingben a bemenetek közötti konceptuális távolság, a kivetítések mennyisége, a blend koherens volta, szokatlanságának mértéke fontos potenciális tényező a stílus számára.

2.4. A kompozitumszerkezet és a mondat

A nyelvi egységek kapcsolata nem formális. Nem valamely egymáshoz viszonyított üres helyek betöltése révén kerülnek nyelvi viszonyba egymással, nem is valamely mögöttes szerkezet felszínivé alakításával, hanem jelentéstani összefüggések révén. A nyelvi egységek (morfémák, szavak) egymást szemantikailag kölcsönösen kidolgozó viszonyba kerülnek. E viszonyok szintén sematizálódhatnak, nyelvtani szerkezeteket absztrahálva.

A nyelvi egységek komponensszerkezetekként vesznek részt egy összetett struktúrában, azaz kompozitumszerkezetben. A kognitív nyelvtanban az elemi jellegű nyelvi egységek (morfémák, szavak) jelentése összetett fogalmi szerkezet. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással. A jelentéstaniilag összekapcsolódó jelentésszerkezetek komponensszerkezetekként funkcionálnak. Két komponensszerkezet jelentéstani és szerkezeti összekapcsolódása hozza létre a magasabb rendű kompozitumszerkezetet. A két vagy több komponensszerkezet és a kompozitumszerkezet együttesen adja sematikusan, dekontextualizáció révén a grammatikai szerkezetet. Langacker (1987: 277–326) valenciaviszonyokkal írja le a grammatikai szerkezeteket, méghozzá a következő viszonyösszetevők alapján:

- megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak; többszörös megfelelések is lehetnek többszörös szerkezetek között;
- profilmeghatározottság: egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (ez elősegíti az elemezhetőséget, a felismerhetőséget);
- konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az autonóm komponensszerkezet kidolgozza egy függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;
- konstituencia: a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következve kombinálódnak és előre haladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre.

Ez a megközelítés az összetett nyelvi egységeknek olyan beláthatatlan sokféleségét nyitja meg, amelyek egy tanulmányban nem részletezhetők. Ezért itt csak az egyszerű mondat nyelvi potenciáljával foglalkozom röviden. Az egyszerű mondat egy elemi jelenet fogalmi leképezését elvégző szemantikai szerkezet. A prototipikus egyszerű mondatban (SVO) az alany az elsődleges figura, vagyis a trajector a profilált viszonyban a mondaton belül, a tárgy vagy határozó a másodlagos figura, vagyis a landmark. Az alany ágens, a profilált fizikai cselekvéslánc feje, aktív résztvevője egy aszimmetrikus interakciónak. A mondat az igéhez hasonlóan elsődleges és másodlagos figurák egymáshoz való viszonya, hiszen a mondatbeli ige az ezek mint trajector és landmark közötti viszonyt profilálja. Az alany mint nominális profilja megegyezik a mondat trajectorával, vagyis a mondat elsődleges figurájával.

Mind a főnevek, mind az igeik episztemikusan lehorgonyzott összetevők, azaz nominálisok és temporális relációk. Az episztemikus lehorgányzásban egy (igen elvontan értelmezett) entitás elhelyezkedése specifikálódik egy jelenetben a beszélő és a hallgató ismereteihez képest (vö. Langacker 1987, 1991). Igék esetében az episztemikus lehorgányzást a mód és az igeidő, főnevek esetében a határozott/határozatlan specifikáció végzi el.

A résztvevők feltűnőségének kognitívan természetes és egyben hierarchikus rendje kijelölhető: elsődleges figura (alany), másodlagos figura (tárgy), alap (esemény-szituáció).

Az egyszerű mondat jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílusteremtő nyelvi potenciálja révén:

- a prototipikus szerkezeti sémától való távolság (főképp a megfelelések, a profilmeghatározottság, a konstituencia vonatkozásában);
- a szerkezet begyakorlottságának és konvencionáltságának mértéke,
- a komponensszerkezetek közötti átfedések és megfelelések mértéke, megszokottsága vagy szokatlansága;
- a topik (elsődleges figura) konvergens kiterjedő aktivációval való szerkezetbeli konceptuális kidolgozásának mértéke;
- a topikhoz vezető kognitív ösvény jellege (hol helyezkedik el benne a topik), a kognitív ösvény és a megnevezett entitások feltűnőségének sorrendje;
- a profilált cselekvések mennyisége (egy vagy több);

- a mondatrészi szerep, a szemantikai szerep és a topik funkció azonossága vagy különbözősége, együttállási minták;
- a kompozitumszerkezeten belüli kompozitumszerkezetek (például a jelzős, birtokos jelzős főnevek) bonyolultságának foka;
- az explicit és implicit összetevők aránya.

Ottlik Géza Iskola a határon című könyvének első részében, melynek Az elbeszélés nehézségei címet adta, olyan mondat szerkesztéssel találkozunk az olvasó, amely az egész mű értelmezését meghatározza. A mondatok viszonylag rövidnek, jóllehet inkább a tagmondatok az igazán elemi szerkezetek, közelítve a fentebb vázolt prototipikus mondathoz. Egy (tag)mondat e műben tehát egy ténylegesen elemi jelenetet képez le, és minden további lényeges tudnivalót továbbad a következő tagmondatnak vagy mondatnak. Mindezt erősíti, hogy a topikok itt általában alanyok és cselekvők, és sokszor mondat eleji helyzetben vannak.

Az Iskola a határon mondat szerkesztésére a viszonylag rövid tagmondat és mondat jellemző, a tér- és időrendszer nyelvtani jelölése, a mondat szerkezet különböző síkú összetevőinek igen gyakran azonos helyzete, a prototipikus jelentés a szóhasználatban, a mondaton belüli és mondaton kívüli utalások átláthatósága, valamint az irodalmi nyelv társalgási megvalósulásának választékos és bizalmas vegyüléke. Az így jellemezhető mondatok kisebb egységeket alkotnak a szövegen belül, helyi értékű nyelvi megbízhatósággal, amely nyelvi bizonyosság a regénybeli elbeszélők egymással vitatkozó szemléletében állandóan viszonylagossá válik a teljes szöveg szintjén. Vagyis a nyelvjátékok rendszerében egy-egy jelenetben az elbeszélés nyelvi formája érvényes, más jelenetek elbeszéltségéhez vagy ugyanannak más elbeszéltségéhez viszonyítva azonban kétségessé válik.

3. A szociokulturális összetevők

A stílusnak vannak olyan összetevői, amelyeket közösségi és kulturális értékek határoznak meg. Ezek az értékek a nyelvi kifejezés, szöveg megformáltságának a kommunikációs helyzettel kapcsolatos összetevőire vonatkoznak. A szociokulturális tényezők a kommunikációs helyzet, a nyelvi interakció tapasztalataiból vonódnak el és meghatározott nyelvi kifejezésekhez kapcsolódnak, a nyelvi variancia potenciálját kihasználva. A szocio- előtag a közösségben történő megismerést és kommunikációt jelöli, a kulturális utótag pedig a megismerés és kommunikáció kultúrspecifikus jellegét.

Langacker (1987) hangsúlyozza, hogy a szociolingvisztikai és egyéb értékek az adott kifejezés jelentésmátrixához tartoznak, ám ezeknek az értékeknek a kognitív (feldolgozási) tartománya különbözik a mátrix középponti részét adó bázistartományoktól. Egyrészt a szociokulturális tényezők konceptuális szerkezete részlegesen különbözik például a szójelentés konceptuális szerkezetétől. Másrészt a szociokulturális tényezők konvencionalitásának és elsáncoltságának mértéke nem feltétlenül egyezik meg ugyanazon kifejezések szűkebb szemantikai szerkezetének konvencionáltságával és elsáncoltságával.

A kognitív leírásban a szociokulturális tényezők kognitív tartományokban írhatók le a figura–alap viszonyban. A kognitív tartományok ezekben az esetekben azonban nem bázistartományok, hanem elvont megismerési tartományok, amelyekben a figurák fogalmi metaforákban konceptualizálódnak, főképp A GONDOLATOK TÁRGYAK fogalmi

metaforában. Ezek a tartományok a komplex fogalmi szerkezetként feldolgozott nyelvi interakcióból származnak.

A stílus szociokulturális rétegzettségét az alábbi változók mentén részleteztem (Tolcsvai Nagy 1996):

- a magatartás mentén: durva, bizalmas, közömbös, választékos;
- a helyzet mentén: informális, közömbös, formális;
- az érték mentén: értékmegvonó (ironikus, gúnyos), közömbös, értéktelítő (patetikus);
- az idő mentén: közömbös, régies, újszerű;
- a hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok mentén: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diáknyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei stb.

A szociokulturális tényezők stílusbeli szerepét az alábbiak szerint jellemzem. A szociokulturális tényezők a figura–alap viszonyokban mind a nyelvre vonatkoznak. Tehát például nem a magatartásnak általában van szerepe a stílus megjelenítésében, hanem a nyelvi kifejezések megformálására irányuló magatartásokénak. A tartományok különböző típusú kontinuumokat alkotnak, és minden tartományi kontinuumban altartományok különíthetők el, amelyekben a megvalósulások sűrűbbek, mint másokban. Az altartományok átfedik egymást a nem éles határu széléken. Négy szociokulturális tényező tartományában el lehet különíteni közömbös altartományt. A stilisztikai közömbösség nem a stílus hiányát jelzi, hanem azt, hogy nincsen előtérbe helyezett összetevő abban a tartományban. Másképp kifejtve: a közömbösség esetén a közömbös altartomány a központi altartomány, vagyis a közömbösként megértett nyelvi kifejezés esetében nincs szükség más nyelvi kifejezéssel való összehasonlításra, ill. a közömbös nyelvi kifejezés nem aktivál kiterjedő módon más nyelvi kifejezés(ek)e)t, az aktuális megértésben a tartománybeli háttér üres.

A magatartás tartománya a beszélőnek a nyelvi kifejezések, a szöveg megformálására irányuló magatartását konceptualizálja, a hallgató értelmezésében. Tehát nem a beszélőnek a hallgatóra irányuló közvetlen magatartásáról van szó. A magatartás tartománya kontinuumot alkot, melyben az altartományok a következők: durva, bizalmas, közömbös, választékos.

A helyzet tartománya a beszélőnek az aktuális kommunikációs szituációra vonatkozó értelmezését konceptualizálja a nyelvi kifejezések, szövegek megformálásában. A magatartás tartománya kontinuumot alkot, melyben az altartományok a következők: informális, közömbös, formális.

Az érték tartománya a beszélőnek a nyelvben leképezett aktuális jelenetre, szereplőire, dolgaira, cselekvéseire vonatkozó értékeléseit konceptualizálja a nyelvi kifejezések, szövegek megformálásában. Az érték tartománya kontinuumot alkot, melyben az altartományok a következők: értékmegvonó, közömbös, értéktelítő.

Az idő tartománya a beszélőnek a nyelvi kifejezésekre, szövegekre irányuló temporális viszonyát konceptualizálja a nyelvi kifejezések, szövegek megformálásában. Az idő tartományában nem az aktuális nyelvi interakció ideje (beszédidő) vagy a szöveg eseményideje érvényesül, hanem a nyelvi kifejezések, a szöveg történeti idővonalozásai, a beszélő bemutatásában és a hallgató értelmezésében. Az idő tartománya kontinuumot alkot, melyben az altartományok a következők: régies, közömbös, új (neológ).

A hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok tartománya kissé eltér az előző négytől, hiszen itt az altartományok nem skálaszerű kontinuumot alkotnak. A nyelvváltozatok nem stílus típusok önmagukban. Stílusbeli funkciójuk tekintélyi helyzetükből adódik, valamint az első három tartomány altartományaival való jellegzetes együttállásukból. Fontos altartományok: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diáknyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei.

Az egyes tartományok altartományai párhuzamosan érvényesülnek egy nyelvi kifejezés vagy szöveg stíluszervezetében. Vannak jellegzetes együttállások, például viszonylag homogén stíluszervezetek (az első négy tartomány mindegyikében közömbös jelleggel vagy a bizalmas, informális és értékmegvonó vagy közömbös együttállásban). Egy korábbi tanulmányomban befogadói válaszok alapján mértem a szociokulturális összetevők stílusbeli szerepét (Tolcsvai Nagy 2001b). Ebből az alábbi táblázat mutatja be két szinonim szó szociokulturális jellemzőinek megoszlását a válaszok százalékában.

1. táblázat

	<i>rendőr</i>	<i>zsaru</i>
magatartás	84 %-ban közömbös	76 %-ban bizalmas
helyzet	63 %-ban közömbös	79 %-ban informális
érték	86 %-ban közömbös	84 %-ban értékmegvonó
idő	81 %-ban mai	47/44 %-ban mai/újszerű
nyelvváltozat	92 %-ban sztenderd	79 %-ban városi népnyelvi

4. A stíluszervezet

A szöveg általános szerkezete a szöveg vehikulumának mint globális formának a szerkezete és e szerkezet hozzájárulása a szöveg értelméhez. A szöveg értelemszerkezete a szöveg jelentésének a megértésben kialakított elrendeződése. (Mindkét kategóriára részletesen l. például van Dijk 1980; Tolcsvai Nagy 2001a.) A szöveg értelemszerkezete a szöveg strukturált értelme, „jelentése”. Az értelemszerkezet modellálása elválaszthatatlan a szövegalkotói és szövegmegértői műveletektől és folyamatoktól. A szövegértelem tehát a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen összetett reprezentációban való elrendezése. Ez az elrendezés a szövegek legnagyobb részénél a hallgató/olvasó elméjében történik meg, kisebb részénél kifejtett értelmezést kap, általában nyelvi formában, például mindennapi, tudományos (szövegtani, irodalomtörténeti, teológiai, hermeneutikai), jogi feldolgozó keretekben. A szövegértelem tehát a szöveg belső összefüggérendszerének, műveleti sorainak a viszonylag állandó mentális szerkezetté alakított formája. A szöveg a beszélő és a hallgató által közösen kialakított (nagyjából azonos) szövegvilágban elhelyezett, egymástól függő entitások és események egy rendszert alkotó igazságát vagy hamisságát reprezentálja a szövegalkotó és szövegmegértő számára.

A stílusstruktúrát az alábbi kategóriapárokkal jelölt változókkal jellemeztem (részletesebben l. Tolcsvai Nagy 1996: 107kk, 245):

feltűnőség	–	semlegesség
dominancia	–	kiegyensúlyozottság – hiány
azonosság	–	ellentét

egyszerűség	–	összetettség
linearitás	–	hierarchizáltság

Ennek megfelelően a szöveg stílusstruktúrája nem egyszerűen bizonyos nyelvi elemek egymás mellé helyezéséből ered, de nem is pusztán ezen elemek egymáshoz való (nyelvi) viszonyulásában (ahogy például Enkvist 1978 vagy Péter 1978 modelálja), hanem a nyelvi alapú stíluspotenciál, a szociokulturális tényezők és a szöveg általános szerkezete és értelemszerkezete összjátékából, ill. a szövegbeli stíluselemek stílusstruktúra-jellemzőiből.

Két modell állítható föl a szöveg stílusstruktúrájának általános jellemzésére. Az első modell szerint minden szövegnek van valamilyen stilisztikailag közömbös alapszintje (ez stilisztikailag közömbös, de nem stílus nélküli nyelvi elemek sorából áll), amelyből kiemelkednek a stilisztikailag feltűnő elemek. Ennek a modellnek a hátránya a közömbös elemek meghatározhatóságának bizonytalanságában van: nem biztos, hogy a közömbös kategória minden befogadó számára azonos. A másik modell szerint a szöveg nyelvi elemei mintegy önmaguk hozzák létre a szöveg stílusát saját összjátékuk révén, természetesen valamely megértői műveletsorban, amelyben a korábbi tipizált ismeretek mind a stíluspotenciált, mind a szociokulturális tényezőket illetően működésbe lépnek, ill. az adott szöveg típusának megfelelő tipikus stílusstruktúra mint elvárás jelenik meg, de e tudás nem zárt normaként, hanem nyitott, prototípus jellegű tudásként érvényesül. A második modell bonyolultabb, de pontosabban közelíti meg az itt tárgyalt kérdéskört, mert arra a kognitív pszichológiai belátásra épít, hogy egy nyelvi egység nagyobb mentális erőfeszítést kívánó feldolgozása (megértése) nagyobb stílushatást vált ki, mint a kisebb erőfeszítést kívánó.

A szöveg stílusstruktúrája emergens jellegű. A szövegbeli nyelvi egységeknek a befogadó által tulajdonított stílusa nem feltétlenül homogén, lehet akár igen vegyes is, ill. az esetek többségében tendenciaszerű: a nyelvi potenciál aktualizálódásának, az érvényesülő szociokulturális összetevőknek és a jellegzetes stíluszerkezeteknek valamely jellegzetes, gyakran tapasztalható tipikus együttállásaként. A stíluszerkezet emergenciaként az egyes egyedi stílustulajdonításokból új, gyakran egyedi minőséget hoz létre, kivált az irodalmi szövegek esetében.

A szöveg stíluszerkezetének rövid bemutatását Arany János A lejtőn című versének metaforarendszerén példázom. Az Arany-vers stilisztikailag, poétikailag és értelemszerkezetét tekintve három nagy egységből áll: az első négy sor az első, a második négy sor és a második versszak a második és a harmadik versszak a harmadik. Az első négy sorban egy jelentéstanilag igen sűrűn kialakított metaforarendszer szervezi a szövegértelmet és a stílushatást is a következő fogalmi metaforák által (a fogalmi metaforákra l. Kövecses 2002):

AZ ESTE MADÁR
A LÉLEK MADÁR
AZ ESTE ELMÚLÁS

E metaforasor mögött egy még alapvetőbb fogalmi metafora áll:

A LENT, LEFELE ROSSZ
A FENT, FELFELE JÓ

A négy sor stilisztikai hatását az adja, hogy egyik metafora sincsen kimondva, csupán részei vannak megnevezve.

A vers második része kilép ebből a metaforarendszerből, hasonlatokkal operál, tehát egészen más stíuselemeket tesz a szöveg részévé, mint ahogy másról is beszél. A poétikailag és stilisztikailag lazább szövegszerkesztés pontosan megfelel a vers tematikájának: a beszélő menekül jelene elől, a múlt szépségén medítál.

A harmadik rész visszatér az első rész alapmetaforájához, beépítve a címet is a szövegbe a lefelé mozgás általános negatív fogalmi tartalmával, de itt már kifejtőbb a szöveg, hiszen teljes metaforával fogalmilag is kifejti: „Éltem lejtős útja ez”. Tehát a versben a következő szerkezeti párhuzamok mutathatók ki:

értelemszerkezet	jelen szembenezés	múlt menekülés	jelen szembenezés
stílusszerkezet	metafora	hasonlat	metafora

Vagyis a szöveg vázlatosan bemutatott stílusszerkezete jelentős mértékben hozzájárul a vers értelmezhetőségéhez. A már említett, teszttel végzett kutatásokban két, azonos eseményről tudósító napihír összehasonlító vizsgálatának eredményeként meg lehetett állapítani, hogy a szociokulturális tényezők jelentős eltérése a két szöveg teljes érthetőségi feltételeit megváltoztatta: az egyik hírszöveget az olvasók hírnek minősítették, a másikat viszont pletykának, szenzációnak, sztorinak (részletesen l. Tolcsvai Nagy 2001b).

5. Összefoglalás

A stílus olyan elméleti modellálását, leíró módszertanát javasoltam a fenti részekben, amely a kognitív nyelvészet keretében a nyelvi variancia stílusbeli megnyilvánulását a nyelvi potenciálból eredezteti, amely nyelvi potenciált a szociokulturális tényezők árnyalják és körülhatárolják, s mindez mindig valamely aktuális szöveg stílusszerkezetében valósul meg emergens módon. A vázolt modell így a stílust a nyelvi interakcióban megvalósuló, a beszélők nyelvi tudására alapuló, történeti, művelleti jelenségnek tekinti, a megformáltságból eredő viszonyjelenségnek, amely hozzájárul a szöveg értelméhez. A stílus így hozzájárul ahhoz, hogy a beszélő nyelvi kifejezésekkel leképpezze a világ valamely jelenetét, és ezzel együtt kiemelten a beszélőnek az ehhez és a hallgatóhoz való viszonyát. A stílus eszerint nem egyes nyelvi kifejezésekhez kötődő állandó tulajdonság, hanem a történetileg meghatározott beszélő vagy hallgató által valamely okból a nyelvi kifejezéshez rendelt értelemösszetevő. A nyelvi potenciál aktualizálódásának, az érvényesülő szociokulturális összetevőknek és a jellegzetes stílusszerkezeteknek a gyakori tipikus együttállásaiból alakulnak ki a stílustípusok. Három protostílus különíthető el: a bizalmas, a közömbös és a választékos protostílus. A stílusra is vonatkozó nyelvi tudás (annak egy része) a szöveg megalkotásakor vagy megértésekor aktualizálódik, s az általa befogható horizonton belül létrehozza vagy értelmezi az adott szöveg megformáltságát (is), a voltaképpeni stílust, összeveti elvárásaival, melyek általában a korábban már megismert, szituációban, cselekvésekben, kontextusban elhelyezett (azokhoz kapcsolódó) szövegeken alapulnak. Mivel a kész szöveg megértéséről könnyebb számot adni, mint a készülőnek a megalkotásáról, ezért a stílushatás a stílus leírásának egyik legfontosabb alapja, jóllehet a hatás nem azonos a

stílussal. E leírással megkönnyíthető több kérdés megválaszolása. Ilyen kérdések a következők.

- Miképp lehetséges, hogy azonos szövegekhez azonos vagy eltérő stílusértéket rendelnek a hallgatók/befogadók?
- Milyen módszerrel lehet megállapítani és fogalmi keretben rögzíteni az eltérő stílustulajdonításokat, azaz milyen empirikus módszerrel lehet mérni a stílust?
- Mi a nyelvi rendszer és a stílus közötti viszony lényege, azaz miképp lehet kifejtően alkalmazni a kognitív nyelvészetnek azt a tételét, hogy a nyelvi egység egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus kapcsolata, és a szerkezet e kapcsolat dekontextualizációja révén alakul ki emergens módon?
- Milyen stílustipológia állítható föl az elméleti és empirikus vizsgálat eredményeképpen?
- Milyen összefüggés van a szövegtípusok és a stílustípusok között?
- Van-e különbség a mindennapi és a szépirodalmi szövegek stílusértékelése között?

IRODALOM

- Carter, Ronald–Nash, Walter 1990: *Seeing through language: a guide to styles of English*, Oxford, Basil Blackwell.
- Chafe, Wallace 1976: Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view, in C. N. Li ed.: *Subject and topic*, London, Academic Press, 25–55.
- van Dijk, Teun A. 1980: *Macrostructures. An interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*, Hillsdale, NJ., Lawrence Erlbaum.
- Eckert, Penelope–Rickford, John R. eds. 2001: *Style and Sociolinguistic Variation*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Enkvist, Nils Erik 1964: On Defining Style, in N. E. Enkvist–J. Spencer–M. J. Gregory eds: *Linguistics and Style*, London, Longman.
- Enkvist, Nils Erik 1978: Stylistics and Text Linguistics, in W. U. Dressler ed.: *Current Trends in Textlinguistics*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 174–90.
- Fauconnier, Gilles 1994: *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*, New York, Cambridge University Press.
- Fauconnier, Gilles–Turner, Mark 1998: Conceptual integration networks, *Cognitive Science* 22/2, 133–87.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 1986: Schwindende Stabilität der Wirklichkeit. Eine Geschichte des Stilbegriffs, in H. U. Gumbrecht–L. K. Pfeiffer hg.: *Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements*, Frankfurt, Suhrkamp, 726–88.
- Halliday, M. A. K. 1978: *Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*, London, Baltimore, University Park Press.
- Halliday, M. A. K. 1985: *An Introduction to Functional Grammar*, London, Edward Arnold.

- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina.
- Kövecses, Zoltán 2002: *Metaphor. A Practical Introduction*, Oxford, Oxford University Press.
- Labov, William 1982: Building on Empirical Foundations, in W. P. Lehmann–Y. Malkiel eds.: *Perspectives on Historical Linguistics*, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 17–92.
- Lakoff, George 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1990: The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics* 1/1, 39–74.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980: *Metaphors We Live By*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Lakoff, George–Turner, Mark 1987: *More Than Cool Reason*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I*, Theoretical Foundations, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter.
- van Peer, Willy 1986: *Stylistics and Psychology. Investigations of foregrounding*, London, Croom Helm.
- Péter Mihály 1974: Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához, in Imre Samu–Szathmári István–Szűts László szerk.: *Jelentés és stilisztika*, Budapest, Akadémiai, 458–63.
- Péter Mihály 1978: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 12, 221–31.
- Pfeiffer, Ludwig K. 1986/1995: Produktív labilitás. A stílusfogalom funkciói, *Helikon* 278–305.
- Sandig, Barbara 1986: *Stilistik der deutschen Sprache*, Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- Sandig, Barbara–Selting, Margret 1997: Discourse styles, in T. A. van Dijk ed.: *Discourse as Structure and Process*, (Discourse Studies 1.) London, SAGE Publications. 138–56.
- Semino, Elena–Culpeper, Jonathan eds. 2002: *Cognitive Stylistics. Language and cognition in text analysis*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- Szathmári István 1994: *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály 1970: Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai, *Helikon* 420–48.
- Talmy, Leonard 1978: Figure and Ground in Complex Sentences, in J. A. Greenberg ed.: *Universals of Human Languages*, Stanford University Press, California, 625–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996: *A magyar nyelv stilisztikája*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001a: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001b: Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói válaszok alapján, *Magyar Nyelvőr* 299–319.

Tolcsvai Nagy Gábor 2003: A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti tipológiai vázlat, in Bednaries G.–Bengi L.–Kulcsár Szabó E.–Szegedy-Maszák M. szerk.: *Hang és szöveg. Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben*, Budapest, Osiris, 26–61.